

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ДОБИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр. В ОЦІНЦІ ІСТОРІОГРАФІЇ РОСІЇ

В історіографії українсько-російських політичних відносин другої половини XVII–XVIII ст. й до сьогодні залишається чимало дискусійних проблем. Та чи не найбільшою з них, а відтак, найбільш спірною на сучасному етапі історіографічного процесу, залишається питання про зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи у 1708 р. Адже це, як відомо, передбачало відмову від політичної зверхності російського царя Петра I під час Північної війни 1700–1721 рр. (далі – Північна війна), що, на думку провідної сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої, стало «хрестоматійною легендою, а для певної літератури – зразком «зради»»¹.

І справді, вже від початку XVIII ст. історики, релігійні діячі, літератори та публіцисти услід за політиками почали уявляти історію взаємовідносин гетьмана Мазепи з Петром I з висоти переможця у Полтавській битві 1709 р. зокрема та Північній війні загалом. Важливою обставиною залишається той промовистий факт, що монарх новопосталої на основі Московського царства Російської імперії, по-суті, став «справжнім архітектором» не тільки нової історичної науки в Росії як такої, але й будівничим імперського бачення її історії². При цьому не потрібно забувати про міфологізацію особи цього царя в російській історіографії та всього що з ним пов'язано³.

Особливістю дослідження давніх історіографічних пам'яток є те, що, по-перше, вивчення періоду Північної війни проводилося вже сучасниками в історичних, релігійних, публіцистично-літературних та літературних працях. Звичайно, що історіо-

графією Росії XVIII ст., зокрема, питанням написання історії Північної війни, цікавилися, насамперед, російські вчені, тому переважна більшість наукових праць і майже всі використані джерела мають російське походження. Проте вихідці з України, більшою мірою церковні діячі, зробили значний внесок у дану проблематику. адже українці Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Федір Туманський, Василь Рубан та ін. протягом XVIII ст. активно творили російську історіографію.

Вивчення історії Північної війни та проблеми участі в ній України тісно пов'язана з дослідженням діяльності російського царя Петра I, місце та роль якого в історії, історіографії та літературі Росії є надзвичайно міфологізованою та глорифікованою від початку XVIII ст. й до цього часу. Як відзначав свого часу В. Ключевський, петровська доба протягом довгих років була своєрідним осердям, де зосереджувалася російська історична думка⁴. Наприклад, в «Материалах к библиографии о Петре Великом», его деяниях и его времени», які були підготовлені в 2003 р. сучасним бібліографом Д. Євстафьевим, названо 949 праць, в т. ч. – серійних та багатотомних⁵.

Звичайно, що ще в доробку російських авторів XVIII ст. (Г. Міллер, І. Голіков та ін.)⁶ зустрічаються окремі згадки переднаукового характеру щодо оцінки внеску Петра I в історію Росії. Однак на науковому рівні дослідники історії, історії літератури та біографістики почали звертатися до висвітлення питань історіографії своєї країни періоду Північної війни починаючи лише з 40-х рр. XIX ст. Однією з перших праць, присвячених дослідженню даного питання, стала стаття видатного історика М. Устрялова «Об исторических трудах Петра Великого». У ній було відзначено значну роль царя Петра I в започаткуванні історичних досліджень на початку XVIII ст.⁷ Про місце і роль російського монарха та його сподвижників в ідеологічному забезпеченні військових і дипломатичних дій своєї країни у війні з Шведським королівством історик розповів також у своїй багатотомній праці «История царствования Петра Великого»⁸. У той же час А. Карцов зробив військово-історичний огляд подій Північної війни, де вказав на її перших історіописців – П. Шафірова, О. Манкієва, М. Щербатова, І. Голікова та ін.⁹

В другій половині XIX – на початку XX ст. історики Росії почали звертатися до вивчення значення діяльності окремих осіб, які були учасниками та сучасниками Північної війни та залишили про неї відомості у своїх працях. Зокрема, М. Оболенський писав про особливості біографії автора одного з перших авторів книги з історії Росії О. Манкієва¹⁰, а Г. Єсіпов – автора записок про Петра I П. Крекшина¹¹. Одночасно І. Чистович¹², П. Морозов¹³ та Ю. Самарін¹⁴ дослідили історичні ідеї церковних діячів Ф. Прокоповича та С. Яворського. П. Пекарський вивчив діяльність істориків початку XVIII ст. барона Гюйсена та В. Татіщева¹⁵. Л. Майков розкрив значення для російської історіографії «записок» А. Нартова¹⁶. С. Браїловський вивчив діяльність директора московської типографії за часів Петра I та одного з істориків тієї доби Ф. Полікарпова¹⁷, а В. Вальденберг – відомого дослідника петровської епохи, князя М. Щербатова¹⁸. Так чи інакше ці дослідники зверталися до висвітлення у працях зазначених авторів XVIII ст. української проблеми в межах Північної війни загалом та стосунків між Петром I та І. Мазепою зокрема.

С. Соловйов одним з перших в російській історіографії здійснив систематичний виклад історії Росії, в т. ч. російського минулого XVIII ст. При цьому період правління Петра I займав центральне місце в концепції історика. В своїй «Истории России с древнейших времён» він по-суті ідеалізував діяльність цього російського царя¹⁹. Одночасно, в працях цього історика знайшли відображення питання перших спроб написання історії петровської доби, ставлення окремих істориків до царських реформ тощо. Історик звертається також до української проблематики. Зокрема, у характеристиці І. Мазепи С. Соловйов наголошував на тому, що він діяв в інтересах старшини, яка «не давала йому спокою, змушуючи до дій більш рішучих», коли сам гетьман очікував, на якому боці буде воєнний успіх. Поряд з цим неодноразово він вкладав в уста Мазепи промови, де йшлося про необхідність захисту України. У його баченні, гетьман боявся того, що за шведськими військами придуть в Україну російські, що призведе до загибелі України, але, ще не впевнений в перемозі шведів. С. Соловйов все ж таки намагався з'ясувати

причини неуспіху гетьмана. Серед них – нерішучість, зволікання І. Мазепи та відсутність підтримки з боку самої України, народу, який на його думку, був більше наляканий не Батурином, а думкою про союз з поляками і шведами²⁰.

Історик російської літератури О. Міллер у середині XIX ст. розпочав дослідження висвітлення поглядів авторів XVIII ст. на діяльність Петра I²¹. При цьому особливу увагу він звернув на розкриття питання ідеалізації російського царя М. Ломоносовим, а також негативного ставлення цього видатного вченого XVIII ст. до українського гетьмана І. Мазепи. П. Пекарський здійснив ґрунтовне дослідження науки і літератури за доби Петра I, яке залишається актуальним й до цього часу²². Окрім того, вчений вивчив та опублікував цінні матеріали до історії літературної та журнальної діяльності багатьох культурних діячів доби Катерини II, які в окремих випадках зверталися до спадщини часів Північної війни²³. П. Пекарський також зробив огляд й аналіз мемуарної літератури XVIII ст.²⁴ З огляду на те, що історію Північної війни розпочали писати церковні діячі (головним чином, українського походження) цікавою є праця П. Славучинського²⁵.

Багато дослідників (К. Бестужев-Рюмін, Ф. Баяговідов, О. Галкін) зверталося до розкриття особистості російського царя Петра I в історії держави та зародження контroversійних поглядів на результати його діяльності в різних сферах, зокрема і в історичній думці його сучасників.²⁶ Так К. Бестужев-Рюмін назвав кілька причин різноманітних поглядів на Петра I в російському суспільстві та науці, а також визначив два основні напрямки по відношенню до нього – «панегіричне» й «критичне».

Найбільш повно історично-літературні праці XVIII ст. про Петра I розглянув в 1889 р. Є. Шмурло, який також звертався й до висвітлення авторами цих праць образу українського гетьмана І. Мазепи²⁷. Його дослідження мало описово-бібліографічний характер й охоплювала літературу від початку XVIII ст. до середини XIX ст. Автор був учнем К. Бестужева-Рюміна, а тому також звертався до пояснення причин популярності петровської проблематики. У 1912 р. Є. Шмурло повністю переробив свою ранню працю, наситивши її ґрунтовним джерело-

знавчим аналізом малознаної літератури²⁸. Ця праця й зараз слугує бібліографічним путівником з вивчення літератури про Петра І. Однак праця має й недоліки. Як відзначав Б. Сиромятников, Є. Шмурло тільки поверхово досліджував історичну проблематику, а також не подав загальної характеристики авторів, яких він цитував²⁹.

У 1892 р. в Києві була опублікована праця В. Іконникова, що стала однією з перших узагальнюючих робіт у галузі вивчення російської історіографії³⁰. У ній охоплено період від давніх часів і до XIX ст. включно та зібрано величезний фактичний матеріал з історії історичної науки в Росії. Автор висвітлює історію створення письмових історичних пам'яток від початку книжкової справи на Русі і до сучасних йому видань, в т. ч. досліджує розвиток історичної справи в Росії за доби правління Петра І.

Інтерес до минулого підтримувався на державному рівні, особливо у зв'язку з святкуванням у 1909 р. чергової річниці Полтавської битви, однієї з основних подій в історії Північної війни. У зв'язку з цим, світ побачив унікальний збірник статей, матеріалів і документів, який розкривав діяльність уряду Петра І³¹. На початку XX ст. було видано збірник статей, присвячених діяльності Петра І³², а відомий російський політик та історик П. Мілюков проаналізував основні напрямки розвитку російської історіографії, де одним з перших визначив етапи розвитку історичної думки та вказав на важливість початкового етапу формування цієї галузі історичної науки в першій чверті XVIII ст.³³

У період між Першою та Другою Світовими війнами праць, які присвячувалися зазначеній проблематиці було небагато. Тут можна виокремити дослідження В. Адарюкова про книги «гражданського» друку в Росії у XVIII ст.³⁴, підручник Г. Гуковського про російську літературу XVIII ст. та статтю М. Гудзія про літературну діяльність Ф. Прокоповича та його внесок в російську історіографію³⁵.

У 1941 р. побачила світ перша узагальнююча праця з російської історіографії М. Рубінштейна³⁶. У ній було відзначено що на початку XVIII ст. закладалися основи творення історичних праць в Росії, а також було розглянуте питання про залежність

відношення до перетворень Петра I від ступені «прогресивності» політичних поглядів того чи іншого автора. Цікавий історіографічний огляд здійснив в 1943 р. Б. Сиромятников³⁷, який проаналізував погляди авторів XVIII ст., в т. ч. Посошкова, Татіщева та Щербатова. Історику вдалося показати основні тенденції в оцінці Петра російськими авторами-сучасниками.

Відомий історик петровської доби М. Кафенгауз у 1944 р. в «Историческом журнале» проаналізував історичні твори, які стосувалися правління Петра I³⁸, яка була частиною монографії, де розкривалися міжнародні відносини періоду Північної війни³⁹. Наступного року В. Мавродін опублікував книгу про Петра I, яка неодноразово видавалася протягом наступних років. Він порівнював російського царя з шведським королем Карлом XII, який «по сравнению с Петром, заурядным полководцем, хоть и не лишенным достоинств. Петр был выдающимся тактиком и стратегом. Карл был военачальником, Петр – государственным деятелем. Карл выигрывал сражения, Петр – войны. Петр не сразу завоевывал успех, но завоевывал его прочно»⁴⁰. Одночасно український гетьман І. Мазепа оцінювався в цій книзі ще гірше супротивника Росії, в чому В. Мавродін повторював характеристику, що дав гетьману Ф. Прокопович ще на початку XVIII ст. У 1947 р. вийшов збірник статей, де розглядалася різнобічна діяльність Петра I⁴¹, наступного року побачило світ Н. Мурзанової про ймовірних авторів та історію публікації «Марсової книги» на початку⁴².

Найбільш плідним періодом у вивченні російською історіографією XVIII ст. проблем Північної війни, зокрема проблеми «Мазепинської зради», став післявоєнний час в історії Радянського Союзу. Очевидно, що цьому сприяло загальне патріотичне піднесення після перемоги над Гітлером та особисте захоплення періодом правління Петра I комуністичного керівника Сталіна. Вже у дисертаційному дослідженні О. Хромової, яке побачило світ у 1951 р. йшлося про відображення в історичних працях та публіцистиці першої чверті XVIII ст. різних проблем історії Північної війни⁴³. П. Берков розглянув публіцистичні твори про Північну війну як такі що складали базу для творення російської журналістики⁴⁴. Ґрунтовний бібліографічний опис

книг «гражданського» друку, які видавалися з 1708 до 1725 рр. здійснили в 1955 р. Т. Бикова та М. Гуревич, а вступну статтю до цього унікального видання зробив П. Берков⁴⁵. Л. Бескровний висвітлив історичні пам'ятки, що стосуються періоду Північної війни в межах джерелознавства воєнної історії Росії⁴⁶, а Я. Бетяев прослідкував розвиток суспільно-політичної та філософської думки в першій половині XVIII ст.⁴⁷

Історичні праці про Петра I в своєму курсі лекцій проаналізував відомий історик Л. Черепнін⁴⁸. Він також здійснив характеристику доробку багатьох істориків другої половини XVIII ст., зокрема, М. Щербатова та І. Голікова⁴⁹. Саме в 1950-х рр. на теренах Радянського Союзу розпочинається дослідження ролі окремих авторів XVIII ст. у творенні образу Петра I та дослідженні історії Північної війни. Так В. Грабарь у контексті вивчення історії міжнародного права розкрив значення для російської історіографії праці П. Шафірова⁵⁰, Л. Петров дослідив «соціологічні» та суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича та В. Татішева⁵¹, В. Билев розкрив значення праць І. Голікова для вивчення російського фольклору⁵², а М. Смірнов-Сокольський звернувся до проблеми авторства «Книги Марсової»⁵³.

На початку 1960-х рр. побачив світ збірник наукових статей, що був присвячений «віку просвітництва» в російській літературі⁵⁴. Це десятиліття стало визначальним для теми дослідження давньої російської історіографії з огляду на вихід книги С. Пештича «Русская историография XVIII века» в якій автор ґрунтовно дослідив питання творення історіописання за доби Петра I⁵⁵. Використовуючи величезний архівний матеріал та опубліковані джерела автор вивчив початковий період розвитку російської історичної науки. С. Пештич також розглянув твори про цього російського царя більш та менш відомих авторів. В окремій статті дослідник звернув увагу на аналіз «Гистории Свейской войны» та пошуку її творців⁵⁶.

У 1958 р. побачила світ книга Є. Тарле (у 1966 р. перевидана французькою мовою) «Северная война и шведское нашествие на Россию», де автор давав оцінку Петру I як великому полководцю та всіляко принижував Карла XII, який, на його думку, був надзвичайно самолюбивим⁵⁷. Разом з тим, Є. Тарле одним з

перших в радянській історіографії намагався пояснити політичні та військові причини відходу І. Мазепи від зверхності царя. На початку 1960-х рр. була опублікована книга про життя та творчість М. Ломоносова, який також давав оцінку діям українського гетьмана⁵⁸. У той же час А. Дуденкова здійснила дослідження історизму поеми Ломоносова про «Петра Великого»⁵⁹. П. Єпіфанов опрацював відому історичну працю П. Шафірова⁶⁰, а Е. Вінтер, О. Кузьмін, О. Просіна дослідили різні аспекти творчої діяльності Ф. Прокоповича⁶¹, О. Ніколаєва вивчила питання джерельної бази творів І. Голікова⁶², а Л. Гольденберг видав монографію, що присвячувалася біографії одного з визначних діячів XVIII ст., який написав працю про Петра I – Ф. Соїмонова⁶³.

Потрібно звернути увагу й на видання І. Бадалич та В. Кузьміна, де розглядаються пам'ятки російської шкільної драми XVIII ст.⁶⁴ Ці драми, в переважній більшості, писалися церковними діячами – вихідцями з України. У їхніх текстах згадувалося й про політичну діяльність під час Північної війни гетьмана І. Мазепу.

Т. Майкова розпочала опрацьовувати військові «журнали» початку XVIII ст. та досліджувати історію складання «Гистории Свейской войны» у зв'язку з політикою Петра I⁶⁵. О. Морозов дослідив метафоричність та алегоричність церковних творів Стефана Яворського у контексті російської літератури⁶⁶, І. Мартинов здійснив порівняльний аналіз трьох редакцій «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой»⁶⁷. До питань розвитку російської літератури протягом XVIII ст. звертаються І. Серман, А. Дьомін та О. Морозов⁶⁸. Як пам'ятку літератури дослідила «Историю Росии» Федора Полікарпова Г. Моїсеєва⁶⁹, вона ж прослідкувала вплив давньоруської літератури на формування історичної думки в авторів XVIII ст.⁷⁰ Відображення суспільно-політичної проблематики та вітчизняної історії в російських журналах першої третини XVIII ст. було розглянуто в кандидатській дисертації В. Свещенко⁷¹. В. Нічик опублікувала ґрунтовну біографію Феофана Прокоповича⁷². У 1970-х рр. побачили наукові збірки, присвячені панегіричній літературі досліджуваного часу, «новим рисам» в російській літературі та загалом добі Петра I⁷³.

Початок 1980-х рр. відзначився виходом курсу лекцій з російської історіографії від давніх часів до кінця XVIII ст. А. Шапіро, яка витримала кілька видань⁷⁴. Провідний радянський історіограф в своїх лекціях виділив окремих період «Петровские реформы и русская историография», де писав: «В первой четверти XVIII в. в России предпринимались шаги к расширению источниковедческой базы исторических работ. Помимо включения в «Гисторию Свейской войны», в книгу Шафирова и в записки Куракина копий и подлинных документов заслуживают внимания и специальные указы Петра Великого об отыскании, копировании и сохранении исторических источников. В 1720 г. он предписал губернаторам и вице-губернаторам «во всех монастырях и епархиях и соборах прежде жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также и исторические рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать» для присылки в Сенат. А через два года велено было прислать в Синод для снятия копий «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, и хронографы и прочие» источники, хранившиеся в епархиях и монастырях»⁷⁵.

Відомий радянський дослідник Л. Пушкарьов розглянув «ідеологічну підготовку» реформ Петра I⁷⁶. Т. Семенова звернулася до висвітлення культурного життя та побуту в Росії у першій половині XVIII ст.⁷⁷ У кандидатській дисертації, присвяченій розгляду образу Петра I в російській літературі та суспільній думці С. Мезін зробив висновок, що «уже современники сделали первые попытки запечатлеть и оценить события петровского времени. К концу столетия значительно возрастает количество мнений и отзывов, обогащается, становится разнообразным их идейное содержание. Сосредоточив своє внимание на личности реформатора, авторы XVIII века были, как правило, далеки от научно-исторического анализа, находились в прямой зависимости от тех или иных политических идей»⁷⁸. Цей історик також проаналізував тему висвітлення Полтавської битви в творах Феофана Прокоповича та відзначив, що той, окрім іншого, мав особистий інтерес зображати у негативному світлі українського гетьмана І. Мазепу⁷⁹. Окрім того, саратов-

ський історик С. Мезін підготував дослідження про історика XVIII ст. І. Голікова⁸⁰. У той же час І. Лосієвський вивчив питання про збереження рукописних творів І. Голікова⁸¹, а В. Гребенюк вивчив питання характеристики Петра I попередниками, сучасниками та послідовниками Михайла Ломоносова⁸².

У 1990-х рр. М. Самарін проаналізував проблеми розвитку російської історичної науки у XVIII ст., відзначаючи великий внесок в її становлення Петра I та його сподвижників, в т. ч. українців Ф. Прокоповича та С. Яворського⁸³. Це підтвердив і О. Буранок в статті про взаємодію української та російської культури за доби Петра I⁸⁴, а М. Федотова в розвідці про українські проповіді Дмитра Ростовського⁸⁵. Огляд збірника наукових праць «Царь и царство в русском общественном сознании»⁸⁶ зробив сучасний український історик Д. Рибаків, де охарактеризував статті Я. Шапова, А. Горського, А. Мельник, І. Тарнопольської, Л. Пушкарьова, О. Усенка, О. Агеєвої, Е. Марасінової у контексті подачі рецепції образу російського самодержця в суспільній свідомості різних верств російського населення, в т. ч. й тих, хто творив історичні праці протягом XVIII ст.⁸⁷

Л. Сазонова в розвідці «Панегиристы о гетмане Иване Мазепе» зазначала, що «После того, как в октябре того же 1708 г. он перешел на сторону шведского короля Карла XII, началось сокрушение кумира, зачастую теми же авторами, которые курили ему фимиам. Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Иоанн Максимович, бывшие прославители Мазепы, выступили теперь в роли его хулителей. Измена государю и переход Мазепы на сторону Карла воспринимались как вероотступничество... Панегирический дискурс сменился дискурсом анафематствования, использующим по существу тот же риторический потенциал, однако с противоположным знаком. Имена-концепты, содержащие положительную оценку Мазепы (Соломон, Геден, Иисус Навин, Алкид, Марс, Ганнибал, Юпитер и т.д.), уступили место именам-концептам отрицательным и прозвищам...»⁸⁸. Окрім цього, Л. Сазонова стверджувала, що на оцінку участі України у Північній війні та характеристику І. Мазепи істориків та літераторів XVIII ст. вплинуло проголошення церковної

анафеми гетьману. Вчена відзначила, що панегіристи у своїх творах широко використовується засіб контрасту, а саме протиставлення добродійств Росії злочинствам Мазепи та зображення горя Росії з цього приводу, або протиставлення Мазепи до «зради» і після неї. При цьому звинувачення Мазепи завжди здійснювалося на тлі прославлення Петра. А використання біблійних образів (винограду, Датана, Корея, Авірона, Юди, Каїна, Ірода) вказує на те, що в основу образної системи поезій були покладені промови С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших церковних діячів періоду анафемування, які намагалися довести необхідність церковного прокляття і шукали йому аналогів у Біблії.

Саме на початку 2000-х рр. історики почали звертати прихильну увагу на питання міфологізації російської історії за часів Петра I⁸⁹. Про ідеалізацію Петра I «анафемування» І. Мазепи в історичних та літературних творах почала писати канадський історик російського походження О. Погосян⁹⁰. Зокрема, у дослідженні професора Альбертського університету «Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг.» відзначалося, що «оценки Мазепы в официальных источниках петровской эпохи неизменно отрицательные. Но даже оценки, заключенные в манифестах и универсалах самого Петра, оставаясь отрицательными, заметно меняются со временем»⁹¹.

Сучасний російський історик П. Кротов вивчив джерела міфотворчості творів таких відомих петрознавців XVIII ст. як П. Крекшин та А. Нартов⁹². П. Кротов розкрив роль П. Крекшина у міфологізації Петра I та його ролі в Північній війні 1700–1721 рр.⁹³ А ось як вчений оцінював проблему міфологізації Полтавської битви: «процесс освобождения от некоторых историографических мифов, рожденных в Век Просвещения, как видно, продолжается и ныне. Как это ни удивительно, до настоящего времени одна из самых знаменитых в мировой истории битв, Полтавская 1709 г., остается в немалой степени мифологизированной. Со времени генеральной баталии под Полтавой прошло почти три столетия, но литературная природа происхождения ряда мифов, выдающихся в современных трудах за реальность, до настоящего времени не раскрыта»⁹⁴.

При цьому у російській історіографії, починаючи з XVIII ст., міфологізували не лише образ Петра I, але і його ситуативного супротивника І. Мазепи. З цього приводу у своїй кандидатській дисертації Н. Бугаєва зазначала, що «прижизненная история Петра создавалась при его непосредственном контроле и представляла собой повествовательное изложение, носящее ярко выраженный панегирический характер. ...Среди апологетов петровского царствования второй четверти – середины XVIII века, чьи труды способствовали распространению «петровского мифа» – В.Н. Татищев и М.В. Ломоносов»⁹⁵.

Прижиттєва історія діяльності Петра I, в т.ч. і під час Північної війни, створювалася в першій чверті XVIII ст. безпосередньо при участі і контролі самого царя і таким чином мала яскравий патріотичний характер. Поза тим саме установки офіційної історіографії того часу сприяли формуванню в суспільній свідомості ідеалізованого образу першого імператора та своєрідного культурно-історичного міфу про Петра I як «преобразователя», «творца», «реформатора», що привів Росію «из небытия к бытию». Л. Чорна проаналізувала глорифікований образ Петра I в панегіриках українця Йосифа Туробойського⁹⁶. Про ідеї «нової» та «старої» Росії в доробку авторів XVIII ст. писав у своїй праці Ю. Стенник⁹⁷.

У 2003 р. у Санкт-Петербурзі вийшов унікальний збірник наукових праць, де було розміщено праці істориків XVIII ст., републікований доробок істориків XIX – початку XX ст., а також статті сучасних російських вчених⁹⁸. При цьому організатори видання намагалися подати різні точки зору на Петра I як реформатора російського суспільства. У рубриці «Рефлексия» було подано твори: Феофана Прокоповича «Слово на погребение всепресветлейшего державнейшего Петра Великого»; Михайла Ломоносова «Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому»; М. Щербатова «Рассмотрение о пороках и самовластии Петра Великого» та І. Голікова «Статьи, заключающие в себе характеристику Петра Великого и суждения о его деятельности». У рубриці «Рефлексия рефлексии» були розміщені статті К. Бестужева-Рюміна, Ор. Ф. Міллера, С. Платонова, А. Кізиветтера, Є. Шмурла та

Д. Ліхачова, а в розділі «Контекст» – О. Кара-Мурзи та Л. Полякова. У додатку до збірника розміщено «Матеріали к бібліографії о Петре Великом, его деяниях и его времени». Ще один збірник, присвячений життю та діяльності Петра I було видано в 2007 р., де було надруковано статтю В. Живова про С. Яворського⁹⁹.

Наступного, 2004 р., була нарешті видана «Гистория Свейской войны» з вступними статтями О. Преображенського та Т. Майкової¹⁰⁰. При цьому остання розглянула історію створення цієї праці та вказала на «український слід» (Ф. Прокоповича) в її написанні. Відомий український історик О. Толочко видав книгу в якій проаналізував джерела творення праці сучасника Петра I Василя Татищева¹⁰¹. У тому ж році у Владивостоці вийшов підручник О. Сидоренко з російської історіографії давньої та нової доби¹⁰². У розділі «Становление и развитие профессиональной исторической науки в России (XVIII в.)» автором було розглянуто такі важливі для вивчення нашої теми підрозділи «Петровские реформы, их влияние на формирование исторической науки», «Первые исторические работы начала XVIII в.», «Исторические труды В.Н. Татищева», «Историография второй четверти и середины XVIII в. (немецкие ученые, историки на русской службе). М.В. Ломоносов» та «Просветительская историография во второй половине XVIII века». У посібнику викладачів Казанського університету вивчаються такі теми як «Российская историография первой четверти XVIII в.», «Преобразования Петра I и их роль в развитии исторических знаний. Правительственные мероприятия по собиранию исторических источников, организации архивного дела», «Исторические труды Ф. Прокоповича, П. Шафирова, А. Манкиева, В. Татищева»¹⁰³.

У 2006 р. Ю. Стенник у вступній статті до збірника «Петр I в русской литературе XVIII века» зазначав: «Сам процесс осмысления фигуры Петра I в литературе представляет собой любопытный феномен мифологизации исторической личности, начавшейся уже при жизни великого монарха и продолжающейся до сих пор. Литература XVIII в. представляет собой самый ранний этап названного процесса, когда еще были живы совре-

менники дел Петра I, очевидцы событий. Писатели последующих поколений, жившие уже в новых изменившихся условиях, могли воочию оценить плоды реформ Петра I. Те свидетельства о Петре, которые несла литература XVIII в., составили по существу основную «базу данных», формировавшую представления о Петре I у людей позднейших эпох»¹⁰⁴. У зв'язку з таким висновком вченого можна зазначити, що на основі оцінок сучасників Північної війни формувалися й пізніші оцінки місця та ролі України у тих подіях.

У доповіді директора Російського державного архіва давніх актів М. Риженкова на засідання Наукової ради РДАДА з нагоди 300-річчя Полтавської битви 1 жовтня 2009 р. було проголошено таке: «Обращаясь к ситуации с публикацией в России источников о Полтавской битве, мы видим, что она имеет едва ли не более давнюю историю, чем труды историков об этом событии. Начало было положено самим царем-реформатором, который рассматривал это дело как политическое. ...Петр придавал большое значение идейному обоснованию проводимой им внутренней и внешней политики, видя в исторических знаниях одно из могущественных средств формирования общественного сознания в стране. ...Трудно сказать, какое направление приняла бы историческая мысль в России, если бы не разразилась Северная война. Однако ясно одно: война хотя и отвлекала от мирных дел (в том числе ученых), но не явилась непреодолимым препятствием в создании исторических трудов. Более того, можно утверждать обратное: война во многом подтолкнула Петра I к занятиям историей России, прежде всего, современной ему историей»¹⁰⁵.

Специфіка творення історіографії Північної війни, як стверджував М. Риженков, полягали в тому, що твори XVIII – першої половини XIX ст., починаючи зі «Слова похвального о баталии Полтавской» Феофана Прокоповича, вирізняв панегіричний характер. Адже автори намагалися більше прославити геній царя-реформатора, ніж описати реальні історичні події. Саме тому, на думку російського вченого, «происходило порой произвольное отношение к источникам, что особенно ярко проявилось в трудах собирателя старинных рукописей П.Н. Крѣкшина. Крѣкшин-

ские домыслы широко использовал в своих Дополнениях к «Деяниям Петра Великого» историк И.И. Голиков, от которого «сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов»¹⁰⁶. Власне, такі «сказочные образы» стосовно оцінки українсько-російських відносин початку XVIII ст. тиражуються у багатьох науково-популярних виданнях Російської Федерації й до цього часу.

Нещодавно над темою російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. почала працювати професор Санкт-Петербурзького державного університету Т. Таїрова-Яковлева. У своїй книзі «Иван Мазепа и Российская империя вона також використала праці російських авторів XVIII ст. та відзначила, що «Иван Мазепа – одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом перекочевал в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетьманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...»¹⁰⁷. І сьогодні, зауважувала автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав як би це краще «зрадити» Росію та царя Петра. Така позиція російських ревнителів міфологізованої старовини опиралися на ідеологеми, які творилися вже сучасниками Петра I, який творив власну історію з точки зору переможця, а переможеному Мазепі на довгі часи дісталось непривабливе політичне тавро.

Потрібно зазначити, що сьогодні, окрім Т. Таїрової-Яковлевої, багато російських дослідників працюють над різними проблемами історіографії Північної війни¹⁰⁸. Так С. Павлова зазначала, що «вершиной изданий XVIII века о Петре I, бесспорно, является труд И.И. Голикова «Деяния Петра Великого...»¹⁰⁹. О. Грачова писала, що першими історико-публі-

цистичними працями надрукованими «громадянським» шрифтом стали книги, які присвячувалися Північній війні 1700–1721 рр.: «Гистория Свейської войны», праці П. Шафірова, Ф. Прокоповича, М. Щербатова та І. Голікова¹¹⁰. Є. Соловйов розкрив історіографічний образ Петра I в працях істориків кінця XVIII ст.¹¹¹ Н. Старікова в своїй дисертації про формування історичних знань в Росії підсумувала: «Историческая наука стала играть в XVIII в. значительную роль в жизни российского общества. Она становится одним из «механизмов» государственной идеологии, влияет и во многом определяет развитие общественного сознания, ей придается важное значение в воспитательных целях»¹¹². Дослідник В. Кулікова у своїй кандидатській дисертації зробила важливий висновок про те, що «историки – государственники рассматривали Украину (Малороссию) как неотъемлемую часть Российской империи. Попытки казацкой старшины противостоять действиям российской администрации, направленным на ограничение автономии Украинского гетманства, воспринимались ими как сепаратистские, угрожавшие целостности государства. Эта позиция получила развитие в XVIII в. и оставалась ведущей в XIX в. – XX в., присутствует она и в современной историографии. Среди основополагающих работ этого направления историографии труды П.П. Шафирова, Феофана Прокоповича, И.И. Голикова, построенные на отечественном материале...»¹¹³.

Таким чином, відносини між Україною і Росією доби Північної війни є дуже важливою темою, яку досить часто висвітлювали у своїх працях російські історики XVIII – початку XXI ст. При цьому, головним чином, більшість дослідників з'ясовували питання, які стосувалися проблеми відмови гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи від зверхності Московського царства та його переходу на бік Шведського королівства. Такий розгляд був спричинений конкретною політичною ситуацією та спеціальними заходами російського царя Петра I у сфері історіописання, що значно вплинула на характеристику даної події. У багатьох працях російських істориків, які присвячуються вивченню української проблеми початку XVIII ст., зустрічається лише ідеологічна оцінка т. зв. Мазепинської зради,

що стало складовою частиною формування російського національного міфу. Односторонній погляд в оцінці російської історіографії ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах, замовних історичних дослідженнях та панегіричних творах.

Стан сучасної розробки питання вимагає створення спеціального історіографічного дослідження, в якому здійснювався б аналіз наявних публікацій про події Північної війни в Україні та означена проблематика розглядалася з суто наукових позицій. Важливим мотивом звернення до цих аспектів є необхідність вивчення того, наскільки конкретні уявлення російських історіографів про зовнішньополітичний вибір Івана Мазепи співвідносилися із прийнятою на рівні аксіоми думкою про суцільно вороже ставлення російського та українського суспільств до відмови українського правителя від сюзеренітету російського царя Петра I й набуття ним протекторату шведського короля Карла XII.

Сьогодні російськими істориками до наукового обігу залучаються документи, які раніше в дослідженнях не використовувалися. Водночас на змісті цілого ряду робіт давалися взнаки ідеологічні штампи історії імперського та радянського минулого. Історична правда в багатьох працях виявилася дозволеною, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки обмежувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці конкретних історичних проблем. Разом із зростаючим інтересом наукової громадськості Росії до історії України значно активізувалася українознавчі дослідження в сусідній країні та починають з'являтися наукові та науково-популярні праці, в яких більш об'єктивно починає відображатися українська історія періоду Північної війни.

¹ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 6. Див. також: Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011 (укр. видання: К., 2012) та дискусію щодо цієї праці: Чухліб Т. [Рецензія] Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и

Российская империя. История «предательства». – Москва, Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Український історичний журнал. – № 5. – 2011. – С. 190–204; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва: Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – № 2. – Санкт-Петербург, 2011; Чухліб Т. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 224–249.

² Це питання ґрунтовно розкрито у виданні: Погосян Е. Петр I – архітектор російської історії. – СПб., 2001.

³ Див., наприклад: Елисеєва О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. – М., 2001.

⁴ Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций: В 2 кн. – Кн. 1. – М., 2000. – С. 18.

⁵ Див.: Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 935–1001.

⁶ Миллер Г. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена. – СПб., 1750; Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788–1789. – Т. 1–12; Российский магазин трудами Федора Туманского. – СПб., 1792–1794. – Ч. 1–3.

⁷ Устрялов Н. Об исторических трудах Петра Великого // Годичный акт в императорском Санкт-Петербургском университете, бывший 8 февраля 1845 г. – СПб., 1845. – С. 41–60.

⁸ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 1–3; 1863. – Т. 4. – Ч. I, II.

⁹ Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – СПб., 1851.

¹⁰ Оболенский М. Сведения об авторе «Ядра российской истории» А.И. Манкееве // Библиографические записки. – 1858. – № 2, № 19.

¹¹ Есипов Г. Эпизод из жизни Крекшина. Древняя и новая Россия. – 1878. – Т. I. – № 4. – С. 338–342.

¹² Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб.: [Б. и., 1868].

¹³ Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования. – СПб., 1880. – С. 393.

¹⁴ Самарин Ю. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Он же. Сочинения. – Т. 5. – М., 1880.

¹⁵ Пекарский П. Барон Гюйссен, учено-литературный агент русского правительства в начале XVIII ст. // Отечественные записки. – 1860. – Т. СХХІХ. – № 3, отд. I. – С. 49–72.

¹⁶ Майков Л. Рассказы Нартова о Петре Великом. – СПб., 1891.

¹⁷ Браиловский С. Федор Поликарпович Поликарпов-Орлов, директор московской типографии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 9–12. – 1894.

¹⁸ Вальденберг В. Щербатов о Петре Великом // Петр Великий: Сб. статей. – СПб., 1903. – С. 91–106.

¹⁹ Соловйов С. История России с древнейших времен. – Т. 1–29. – СПб., 1851–1879.

²⁰ Соловйов С. Мазепа // Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 613–616. Див. також: Новікова Л. Походження, сутність і історія козацтва в працях російського історика С.М. Соловйова // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Вип. 6. – Одеса, 2011. – С. 95–96.

²¹ Миллер О. Об отношениях русской литературы к Петру Великому // Русская старина. – 1873. – № 3. – С. 406–411.

²² Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. В 2 т. – Т. 1. Введение в историю Просвещения в России XVIII ст. – СПб., 1862.

²³ Он же. Материалы для истории журнальной и литературной деятельности Екатерины II. – СПб., 1863.

²⁴ Он же. Русские мемуары XVIII в. // Современник. – 1855. – Т. 51. – № 5. – С. 29–62.

²⁵ Славучинский П. Русская духовная литература первой половины XVIII века и её отношение к современности (1700–1762) // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 4, 5. – С. 128–190, 280–326.

²⁶ Бестужев-Рюмин К. Причины различных взглядов на Петра I в русской науке и в русском обществе // Журнал министерства народного просвещения. – 1872. – № 6. – С. 149–156; Бяговидов Ф. Личность Петра I в исторической литературе // Исторический вестник. – 1894. – Т. 58. – С. 408–426; Галкин А. Петр Великий и отношение к нему современников: Публичная лекция. – М., 1912.

²⁷ Шмурло Е. Петр Великий в русской литературе. (Опыт историко-библиографического обзора) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – № 7, 8. – СС. 57–121, 405–375.

²⁸ Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1912. Див. також: Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства // Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 670–708.

²⁹ Сыромятников Б.Е. Ф. Шмурло. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1919 // Голос минувшего. – 1913. – № 8. – С. 282–286.

³⁰ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1–2. – К., 1892.

³¹ 200-летие Кабинета его императорского величества. – СПб., 1911.

³² Петр Великий: Сб. статей, составленный преподавателями Петровского училища. – СПб., 1903.

³³ Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. Изд. 3-е. – СПб., 1913.

³⁴ Адарюков В. Книга гражданской печати в XVIII веке. – М., 1924.

³⁵ Гудзий Н. Феофан Прокопович // История русской литературы: В 10 т. – М.; Л., 1941–1956. – Т. III: Литература XVIII века. Ч. 1. – 1941. – С. 157–175; Гуковский Г. Русская литература XVIII века: Учебник для высших учебных заведений. – М., 1939.

³⁶ Рубинштейн Н. Русская историография. – М., 1941.

³⁷ Сыромятникова Б. «Регулярное» государство Петра Великого и его идеология. – М.–Л., 1943.

³⁸ Кафенгауз Б. Вопросы историографии эпохи Петра Великого // Исторический журнал. – 1944. – № 9. – С. 32–49.

³⁹ Кафенгауз Б. Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – М.–Л., 1944.

⁴⁰ Мавродин В. Петр I. – М., 1948.

⁴¹ Петр Великий: Сборник статей / Под. ред. А.И. Андреева. – М.–Л., 1947.

⁴² Мурзанова М. «Книга Марсова» – первая книга гражданской печати, изданная в Петербурге // Труды Библиотеки АН СССР. – Т. 1. – М.–Л., 1948. – С. 156–168.

⁴³ Хромова Е. Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1951.

⁴⁴ Берков П. История русской журналистики XVIII в. – М.–Л., 1952.

⁴⁵ Описание изданий гражданской печати. 1708 – январь 1725 г. / Сост. Т. Быкова и М. Гуревич; ред. и вступ. ст. П. Беркова. – М.–Л., 1955.

⁴⁶ Бескровный Л. Очерки по источниковедению военной истории России. – М., 1957.

⁴⁷ Бетяев Я. Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века. / Под ред. Г. Васецкого. – Саранск, 1959.

⁴⁸ Черепнин Л. Русская историография до XIX века: Курс лекций. – М., 1957.

⁴⁹ Он же. Отечественные историки XVIII–XX вв. – М., 1984.

⁵⁰ Грабарь В. Первая русская книга по международному праву («Рассуждение» П.П. Шафирова) // Вестник Московского государственного университета (серия общественных наук). – 1950. – № 7. – С. 101–110.

⁵¹ Петров Л. Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1958; Петров Л. Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1959.

⁵² Былов В. «Деяния Петра Великого» И.И. Голикова как материал для изучения фольклора XVIII века // Русский фольклор. – М.–Л., 1959. – Т. 4. – С. 120–133.

⁵³ Смирнов-Сокольский Н. «Книга Марсова» (Из истории издания сборника военных документов Петра I 1713 г.) // Огонек. – 1959. – № 50.

⁵⁴ Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века: Материалы конференции 20–21 окт. 1959 г. / Отв. ред. П. Берков. – М.–Л., 1961.

⁵⁵ Пештич С. Русская историография XVIII века. – Л., 1961, 1965, 1971. – Ч. 1–3.

⁵⁶ Пештич С. Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972.

⁵⁷ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958.

⁵⁸ Летопись жизни и творчества М.В. Ломоносова / Под ред. А.В. Топичева. М.–Л., 1961.

⁵⁹ Дуденкова А. Об историзме поэмы Ломоносова «Петр Великий» // Доклады и сообщения Ужгородского университета (серия филологическая). – № 8. – 1962. – С. 37–39.

⁶⁰ Епифанов П. «Рассуждение» П.П. Шафирова о войне со Швецией // Проблемы общественно-политической истории России и славянских

стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С. 296–303.

⁶¹ Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР П.Н. Беркова. XVIII век. – Сб. 7. – М.–Л., 1966. – С. 43–46; Кузьмин А. Северная война в проповедях Феофана Прокоповича // От «Слова о полку Игореве до Тихого Дона». Сб. статей к 90-летию Н.К. Пиксанова. – Л., 1969. – С. 274–281; Просина А. Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник Московского Государственного университета (Право). – 1969. – № 6. – С. 63–71.

⁶² Николаева А. Вопросы источниковедения в трудах И.И. Голикова, посвященных Петру I // Труды Московского Государственного историко-архивного института. – 1966. – Т. 24. – Вып. 2. – С. 86–113.

⁶³ Гольденберг Л. Федор Иванович Соймонов (1692–1780). – М., 1966.

⁶⁴ Бадалич И., Кузьмина В. Памятники русской школьной драмы XVIII века. – М., 1968.

⁶⁵ Майкова Т. Военные «журналы» петровского времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. – М., 1969. – С. 368–390; Она же. Петр I и «История Сиверской войны» // Россия в период реформ Петра I. – М., 1973.

⁶⁶ Морозов А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В.В. Виноградова. – Ленинград, 1971.

⁶⁷ Мартынов И. Три редакции «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой» // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Л., 1974. – С. 139–148.

⁶⁸ Серман И. Литературно-эстетические интересы и литературная политика Петра I // XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 19; Демин А. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII века: Новые художественные представления о мире, природе, человеке / А.С. Демин. – М., 1977; Морозов А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 186.

⁶⁹ Моисеева Г. «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Вып. 9. – Л., 1974. – С. 81–92.

⁷⁰ Она же. Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. – Л., 1980.

⁷¹ Свещенко В. Общественно-политическая проблематика и вопросы отечественной истории в русских журналах третьей четверти XVIII века. Дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1975.

⁷² Ничик В. Феофан Прокопович. – М., 1977.

⁷³ Россия в период реформ Петра I: Сб. статей / Ред. коллегия: Н.И. Павленко и др. – М., 1973; Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII – начало XVIII вв.): Сб. статей. – М., 1976; Панегрическая литература петровского времени. – М., 1979.

⁷⁴ Шапиро А. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. – Л., 1982; Он же. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. – М., 1993.
Он же. Историография. – М., 1982.

⁷⁶ Пушкарев Л. Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII в.: Очерки истории. – М., 1982.

⁷⁷ Семенова Т. Очерки истории быта и культурной жизни России: Первая половина XVIII в. / Под ред. Н.А. Казаковой. – Л., 1982.

⁷⁸ Мезин С. Петр I в русской литературе и общественной мысли XVIII века. Автореферат. канд. ист. наук. – Саратов, 1984.

⁷⁹ Мезин С. Полтавская баталия в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. Вып. 14. – Саратов, 1989. – С. 153–161.

⁸⁰ Мезин С. Русский историк Голиков. – Саратов, 1991.

⁸¹ Лосиевский И. Судьба голиковского собрания // В мире книг. – 1982. – № 4. – С. 75–76.

⁸² Гребенюк В. Петр I в творчестве М.В. Ломоносова, его современников, предшественников и последователей // Ломоносов и русская литература. – М., 1987.

⁸³ Самарин Н. Условия развития русской исторической науки в XVIII – начале XX вв. – М., 1994.

⁸⁴ Буранок О. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур (К постановке проблемы) // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. – М., 1995. – С. 17–24.

⁸⁵ Федотова М. Украинские проповеди Димитрия Ростовского (1670–1700 гг.) и их рукописная традиция // Труды отдела древних рукописей в Ленинграде (ТОДРЛ). – Т. 51. – СПб., 1999. – С. 253–288.

⁸⁶ Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / Отв. ред. А. Горский. – Вып. 2. – М., 1999.

⁸⁷ Рибаків Д. Цар і царство в російській імагології // Київська старовина. – № 3. – 2001. – С. 179–189.

⁸⁸ Сазонова Л. Панегиристы о гетмане Иване Мазепе // Литературная культура России: раннее Новое время. – М., 2006. – С. 483–518.

⁸⁹ Елисеева О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. – М., 2001; Проскурина В. Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II. – М., 2006.

⁹⁰ Погосян Е. Завоевание Балтийских земель в официальной идеологии Петра I (1703–1705гг.): http://www.ualberta.ca/~pogosjan/public/public2004_zemli.html.

⁹¹ Погосян Е. Петр I – архитектор российской истории. – СПб., 2001. – С. 237.

⁹² Кротов П. «Рассказы Нартова о Петре Великом»: исторический источник или памятник литературы? // Меншиковские чтения-2003. – СПб., 2003. – С. 109–123; Кротов П. Авторство и достоверность «Рассказов Нартова о Петре Великом» // Нартов А.А. Рассказы о Петре Великом: (По авторской рукописи) / Подготовка текста рукописи и приложений, вступительная статья П.А. Кротова. – СПб., 2001. – С. 7–39; Кротов П. Полтавский миф: как один новгородец на века прославил своих земляков // Новая новгородская газета. – 2009. – 1 июля. – С. 1, 20; Кротов П. Вольтер и П. Н. Крещин: два подхода к воссозданию событий Полтавской битвы 1709 г. // Вольтеровские чтения: Материалы международных конференций. – СПб., 2009. – Вып. 1. – С. 58–66.

⁹³ Кротов П. П.Н. Крещин и сотворение мифов // Меншиковские чтения – 2006. – Вып. 4. – СПб., 2006. – С. 56–64.

⁹⁴ Кротов П. Сотворение легенды // Родина. – № 7. – 2009. – С. 64.

⁹⁵ Бугаева Н. Петр I в русском общественном сознании конца XVII – первой четверти XVIII века: формирование нового образа государя в России. Автореферат ... канд. ист. Наук. – Омск, 2008.

⁹⁶ Черная Л. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции. – М., 2009.

⁹⁷ Стенник Ю. Идея «древней» и «новой» России в литературе и общественно политической мысли XVIII – начала XIX века / Ю.В. Стенник. – СПб., 2004. – 277 с.

⁹⁸ Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003.

⁹⁹ Живов В. Неизвестное сочинение митрополита Стефана Яворского с протестом против учреждения Синода // Петр Великий: Сб. ст. – М., 2007. – С. 241–294.

¹⁰⁰ Преображенский А. Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т.С. Майковой. – Вып. 1. – М. 2004. – С. 10; Майкова Т. История создания «Истории Свейской войны» // История Свейской войны. – Т. I. – М., 2004.

¹⁰¹ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М., 2005.

¹⁰² Сидоренко О. Историография IX – нач. XX вв. отечественной истории. – Владивосток, 2004.

¹⁰³ История исторической науки. Историография / Под. ред. А.Л. Литвина. – Казань, 2009.

¹⁰⁴ Петр I в русской литературе XVIII века. Тексты и комментарии / Отв. ред. С.И. Николаев. – СПб., 2006. – С. 123.

¹⁰⁵ Доклад директора Российского государственного архива древних актов, к.и.н. М. Рыженкова: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgada/rijenkov11009.shtml>.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – С. 3.

¹⁰⁸ Останнім часом російських істориків зацікавив не лише образ І. Мазепи, але і його попередника – гетьмана І. Самойловича: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012.

¹⁰⁹ Павлова С. Книги XVIII века о жизни и деяниях Петра I // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. – Вып. 13. – СПб., Самара, 2007. – С. 463–472.

¹¹⁰ Грачева О. Ретроспектива историографических исследований в области отечественной культуры. – № 4. – 2009.

¹¹¹ Соловьев Е. Петр I в отечественной историографии конца XVIII – начала XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2006.

¹¹² Старикова Н. Формирование исторических знаний и их распространение в российском обществе в XVIII веке: Дис. ... канд. ист. наук. – Новгород, 2006. – С. 4.

¹¹³ Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века. Украинский поход Карла XII (1708–1709 гг. Дис. ... канд. истор. наук. – СПб., 2009. – С. 9.